ISSN 2278-8808
An International Peer Reviewed
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

“आजन्म शिक्षण”

खोडस्कर मंगला रमेश
सौ.निर्मलाताई थोपटे शिक्षणशास्त्र
महाविद्यालय□भोर□जि.पुणे.

सारांश

शिक्षण ही अखंड चालणारी प्रि□या आहे. आजन्म शिक्षण सर्वसमावेशक शिक्षण आहे. व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनात परिपुर्णता आणण्याचे काम हे शिक्षण करते. मानवी अस्तित्वांकरीता आजन्म शिक्षण महत्त्वाची भूमिका पाडत असते. घर□कुटुंब□शासन व समाज इत्यादी आजन्म शिक्षणाची माध्यमे आहेत. आजन्म शिक्षणाचे सहज□औपचारिक व अनौपचारिक असे वर्गीकरण करता येते. आजन्म शिक्षणासाठी विविध कार्य□म राबविता येतात.प्रौढ शिक्षण□पत्रद्वारा शिक्षण□समाज शिक्षण□मुक्त शाळा□मुक्त विद्यापीठ शिक्षण□अनौपचारिक शिक्षण□रेडिओ□वर्तमानपत्रे□साहित्य इत्यादीद्वारा शिक्षण शिक्षण□उद्बोधन□उजळणी वर्ग□चर्चासत्रे□शिबीरे□तज्ज्ञांची व्याख्याने इत्यादीद्वारा हा उप□म राबविता येतो. समायोजनासाठी□सहअस्तित्वासाठी□योग्य अभिरूची व अभिवृत्ती निर्माण होण्यासाठी□कार्यकुशलता संपादन करण्यासाठी□जिज्ञासापूर्तीसाठी□ज्ञान संपादनासाठी व परिवर्तनाच्या युगामध्ये समर्थ जीवन जगण्यासाठी आजन्म शिक्षण घेत राहणे ही काळाची गरज आहे.

प्रास्ताविक

व्यक्तिच्या जन्मापासून शिक्षण ही प्रक्रिया सुरू झाली की त्याच्या अंतापर्यंत ती क्रिया चालू राहते. औपचारिक शिक्षण पूर्ण केले असले तरी शिक्षण प्रक्रिया थांबत नाही. प्रत्येक व्यक्तीला शाळेत किंवा शाळेबाहेर सर्व ठिकाणी शिक्षण मिळते. प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात शिक्षण प्रक्रिया अखंड चालू राहते.

शिक्षण देणाऱ्या संस्थांमध्ये मिळणारे शिक्षण परिपूर्ण असतेच असे नाही. कोणत्याही क्षेत्रातील विषयातील ज्ञान सिमित नाही. ज्ञानाच्या कक्षा रूंदावत असल्यामुळे औपचारिक शिक्षण हे अंतिम होत नाही. स्थूलमानाने दर दहा वर्षानी ज्ञानात बदल घडत जातो. व्यक्तीच्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनाच्या परिपूर्तीसाठी सततचे शिक्षण घेणे ही काळाची गरज आहे. त्याशिवाय व्यक्तीच्या जीवनात पूर्णत्वयेऊ शकत नाही.

अजन्म शिक्षण घेण्याच्या प्रक्रियेने व्यक्तीचे जीवन सुसंस्कृत होत जाते. यासाठीच Learning is the way and civilized life असे म्हटले जाते. अशा शिक्षणानेच प्रत्येकाला जविनाचा सांस्कृतिक वारसा प्राप्त होतो. आवश्यक ज्ञानाच्या प्राप्तीने मनाची जडणघडण होते. जीवनाला उभारी प्राप्त होते. आवश्यक कौशल्य प्राप्तीने विकासाची झेप भरारी मारते आणि त्यातूनच वैयक्तिक व सामाजिक विकास घडून येण्यास मदत होते. नवनवी कौशल्ये व ज्ञान हे सतत चालणाऱ्या शिक्षणाने प्राप्त होतात. म्हणूनच Education is a continuous life long process and it does not stop with schooling or with University education. अजन्म शिक्षण या विचाराचा जन्म अशा पार्श्वभूमीतून पुढे आला.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

आजन्म शिक्षणाचा विचार प्रवाह

प्राचीन काळापासून भारतातील विचारवंतांनी हा विचार स्विकारलेला आहे. फक्त परिस्थितीनुसार काळानुसार त्यामध्ये बदल होत आलेला आहे.

१. सायपाद ब्राम्हण हे पुस्तक १000 वर्षापूर्वी लिहिले असून त्यात प्रत्येक दिवशी अभ्यास करा असा उल्लेख आहे.

२ . तैतरिया ब्राम्हण या नावाच्या १000 वर्षापूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकात भारद्वाज ऋषींच्या मते मला जर आयुष्य मिळाले तर मी ज्ञान मिळविण्यासाठी खर्च करीन .

३ . मनुस्मृतीमध्ये असे म्हटले आहे की आयुष्यभर अभ्यास करतो त्याला देव भेटतो .

४ . इंग्लिश लेखक F.W.Tylor यांनी १00 वर्षापूर्वी Continus Education यापुस्तकात त्यांनी म्हटले आहे की आजन्म शिक्षणाने सुसंस्कृतपणा निर्माण होतो .

५ . Dr.R.C.Wallace यांनी आजन्म शिक्षण हे देशात व महाविद्यालयात मिळणाऱ्या शिक्षणाला पूरकता व अर्थपूर्णता प्राप्त करून देते असे म्हटले आहे .

६ . Sir Robert Peers म्हणतात बदलत्या जगात व्यक्तिगत विकासासाठी व समायोजनासाठी आजन्म शिक्षण अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी करते .

अर्थ

आजन्म शिक्षणाची प्रक्रिया ही सतत,सर्व ठिकाणी,सर्व काळात,वेळात व सर्वांच्यासाठी चाललेली असते . प्रत्येकजण शिकवितो व प्रत्येकजण शिकत असतो . कोण शिकणारा व कोण शिकविणारा याचा वेध ज्याचा त्याने घ्यावयाचा असतो . आजन्म शिक्षणाची अशी विशिष्ट सीमारेषा नाही . शिक्षणाच्या सर्व स्तराव्यतिरिक्त जे शिक्षण मिळते त्या सर्वात आजन्म शिक्षणामध्ये समावेश होतो .

संकल्पना

पूर्वी शिक्षण म्हणजे भावी आयुष्याची तयारी हा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन होता . पण आता हा दृष्टीकोन बदलला . आजन्म शिक्षणाची कल्पना पुढे आली . आजन्म शिक्षण या संकल्पनेला मूर्त रूप देण्याचे व नामाभिधान करण्याचे काम एडगर फॉर यांच्या शिक्षण आयोगाने केले . १९७१ मध्ये एडगर फॉर यांच्या अध्यक्षतेखली तिसऱ्या जगाच्या शिक्षणासंबंधी आंतरराष्ट्रीय आयोग नेमला गेला होता . या आयोगाच्य अहवालात ही संकल्पना मांडण्यात आली . या अहवालात Learning to be हा शिक्षणाचा आधारस्तंभ मानून आजन्म शिक्षणाला एकूण शिक्षणाची मध्यवर्ती कल्पना मानले गेले आहे . मानवी अस्तित्व विकसित करण्यासाठी आजन्म शिक्षण ही मानवाची गरज आहे .

व्याप्ती

आजन्म शिक्षणाच्या व्याप्तीचा विचार केला तर या शिक्षणने मानवी जीवन आयुष्यभर व्यापलेले आहे. कितीही शिका ते कमीच आहे. ज्ञानाची क्षेत्रे व कक्षा सिमीत नाहीत. जेवढे जमेल तेवढे शिक्षणातून संपादित करीत रहा. शिक्षणशास्त्रज्ञांनी आजन्म शिक्षणाला वेगवेगळया नावाने संबोधले आहे.

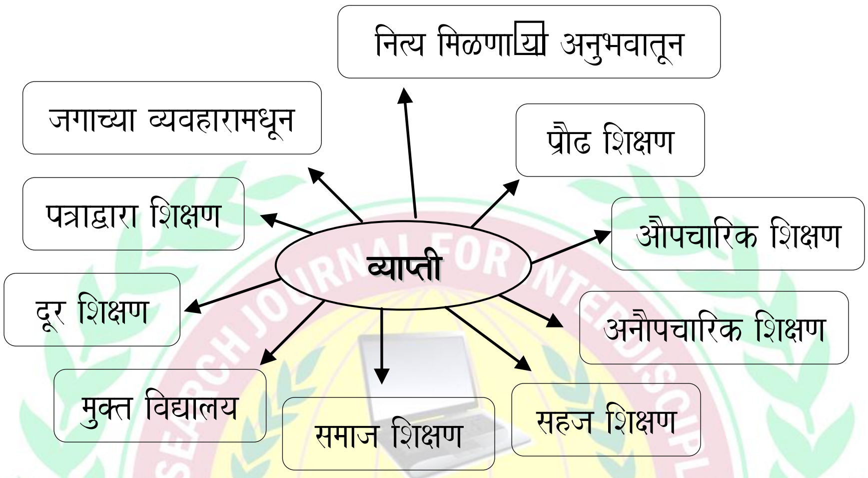

या शिक्षणामध्ये कोणत्याही क्षेत्रातील□वयोगटातील□स्त्री□पुरूषांचा□मुलींचा□मुलांचा समावेश होतो. बौद्धिक□कौशल्यात्मक तांत्रिक□व्यवसायात्मक□भावनात्मक अशा सर्व क्षेत्राला शिक्षणाने स्पर्श केला आहे.

उद्दिष्टे

१. विद्यार्थी□प्रौढ व सर्वांचाच समावेश करून त्यांना शिक्षण देणे.

२. शैक्षणिक अशा नव्या अपेक्षांची पूर्ती करण्यासाठी शिक्षण देणे.

३. व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी शिक्षण देणे.

४. समायोजनासाठी शिक्षण देणे.

५. जिज्ञासापूर्ती व ज्ञानप्राप्तीसाठी अजन्म शिक्षण देणे.

आवश्यकता □गरज□

व्यक्तीला आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी शिक्षण शक्ती पुरविणे. या शक्तीच्या माध्यमातून व्यक्ती विकासाच्या दिशा व वाटा शोधू शकते. आपल्या शिक्षणाच्या माध्यमातून चांगल्या□योग्य□विकासशील व शक्तीशाली समाजाची निर्मिती होऊ शकते.

या शिक्षणाची गरज निर्माण होण्यासाठी समाजाची परिस्थिती कारणीभूत ठरते. वैयक्तिक व सामाजिक जीवनावर परिणाम करणा□ी विविध घटक असतात.

१.लोकसंख्येची वाढ , २.ज्ञान व विज्ञानाचा विस्फोट , ३.तांत्रिक व विशेष कौशल्यातील प्रगती , ४.फुरसतीच्या काळाचा सदुपयोग, ५.नागरी व सामाजिक जबाबदारीची जाणीव.

६.भावनिक व आर्थिक समायोजन, ७.व्यावसायिक शिक्षण, ८.उद्योगातील कौशल्य हस्तगत करण्यासाठी लोकांच्या अपेक्षांमध्ये होत चाललेली वाढ, ९.स्वतःचा विकास करून घेण्यासाठी जनतेमध्ये झालेली जागृती, १0.आंतराष्ट्रीय संबंधाच्या निकटत्वामुळे होत असलेली संस्कृती□संस्कार इत्यादीसाठी आजन्म शिक्षण आवश्यक आहे.

एखाद्या व्यवसायाचे कौशल्य प्राप्त केले म्हणजे आयुष्यभर आपल्याला ते काम करता येईल असे नाही. संगणकाचे उच्च दर्जाचे प्रशिक्षण घेतले व व्यवस्थापनामुळे नोकरीतीला लागलो. तरी तेच ज्ञान आयुष्यभर उपयोगाचे राहत नाही. संगणकाच्या नवीन स्वरूपाचा परिचय करून घेतला नाही तर संगणकावर काम करता येणेअशक्य आहे. यासाठी सतत अध्ययनशील राहणे आवश्यक आहे नाहीतर आपले अस्तित्त्वच धोक्यात येईल. यासाठी संबंधित तज्ज्ञांची व्याख्याने आयोजित करणे.

स्वतःच्या अस्तित्वासाठी आजन्म शिक्षणही कल्पना मान्य करावी लागते. सर्वांगीण विकासासाठी आजन्म विद्यार्थी असणे आवश्यक आहे.

आजन्म शिक्षणाची साधनेक्रमाध्यमे

युनेस्कोने १९७२ मध्ये म्हटले आहे □The agencies of life long education are numerous. These are the agencies meant for formal education, non formal eduction and least but not last, informal education. Each social phenomenon or interaction is an agent for life long education.

घर□कुटुंब□समाज व शासन इत्यादी आजन्म शिक्षणाची माध्यमे आहेत. मानवी आणि अमानवी वातावरणाच्या सहाय्याने शिक्षण दिले जाते.

सहज□औपचारिक व अनौपचारिक असे या शिक्षणाचे वर्गीकरण केले जाते. राज्य सरकार हे तर आजन्म शिक्षणाचे महत्त्वाचे व मुख्य माध्यम मानले जाते. समाज सेवी संघटना यांचा सुद्धा

सहभाग मोलाचा ठरतो. भारतात समूह संपर्क माध्यमांद्वारे आजन्म शिक्षणाचे कार्य□म राबविले जातात.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर अनेक क्षेत्रात भरीव प्रगती केलेली आहे. परंतु शिक्षण क्षेत्रात आपण फार मोठी भरारी मारू शकत नाही. कारण भारत अजुनही विकसनशील देशामध्ये गणला जातो. त्याला कारण आपल्या देशामधील अनेक समस्या आहेत.

निरक्षरता□बेकारी□लोकसंख्या वाढ□समाजामध्ये आवश्यक ती जाणीव जागृती यासाठी आजन्म शिक्षणाचे विविध कार्य□म शासन□शिक्षण संस्था व सेवाभावी संघटना यांच्या सामुदायिक सहकार्याने परिणामकारकपणे पार पाडता येतात.

अशा प्रकारे वैयक्तिक विकास□प्रगती□नागरिकत्वाची जबाबदारी□व्यावसायिक विकास आणि परस्पर सामंजस्य निर्माण होण्यासाठी आजन्म शिक्षणाच्या विविध कार्य□मांची गरज आहे. विविध कार्य□म शासनाने केंद्र व राज्य पतळीवर हाती घेतलेले आहेत. नव्या शिक्षणाच्या कल्पनेला व त्याद्वारा कार्यवाहीत आणावयाच्या अनेक कार्य□मांना विशेष महत्त्व आहे.

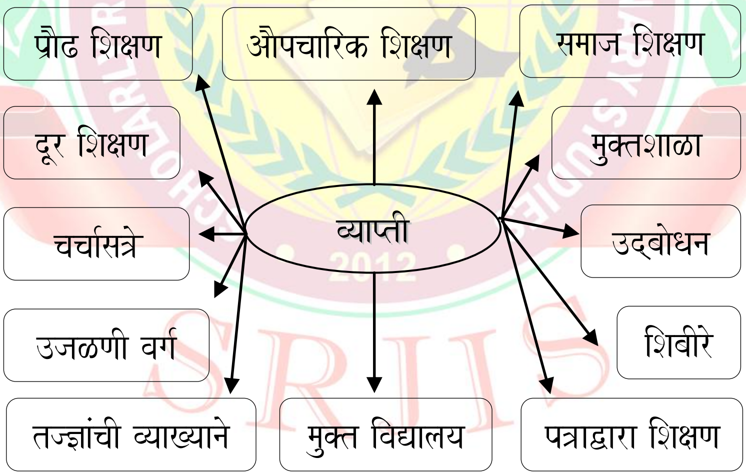

अशाप्रकारे विविध कार्य□म आखून सर्व लोकांना आजन्म शिक्षण देण्याची व्यवस्था करता येईल.

आजन्म शिक्षणासाठी व त्याच्या उपयुक्तेसाठी काही उपाय योजना करणे शक्य आहे.

१. स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन अल्पमुदतीचे उद्बोधन वर्ग चालविणे. उदा. ग्रामीण भागात जेथे ऊस उत्पादन होते त्याठिकाणी ऊसाची लागवडीची कशी काळजी घ्यावी याचप्रमाणे

आरोग्यविषयक माहिती□सार्वजनिक उत्सव कसे व्यवस्थित पार पाडता येतील अशा विविध गोष्टींसाठी संबंधित तज्ज्ञांची व्याख्याने आयोजित करणे.

२.शाळा□महाविद्यालयातील ग्रंथालये व वाचनालये स्थानिक लोकांना उपलब्ध करून द्यावीत.

३.शाळेतील शिक्षकांनी नवनवीन कल्पनांचा परिचय करून देण्यासाठी अल्पमुदतीचे उद्‌बोधन व उजळणी वर्ग शिक्षण तज्ज्यांच्या सहाय्याने आयेजित करणे.

४.शाळेतील अभ्यास□म व स्थानिक उद्योगधंदे व परिस्थिती यातील संबंध परस्परांस पूरक होण्यासाठी चर्चासाठी टिकवून ठेवणे.

५.विद्यार्थ्यांना तसेच नागरिकांना समूह संपर्क साधनांच्याद्वारे अध्ययानचे मार्गदर्शन करणे.

समारोप

आजन्म शिक्षण ही संकल्पना मानवी अस्तित्वासाठी आजच्या युगात अत्यंत महत्त्वाची आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीला योग्य□अयोग्य□चूक□बरोबर□श्रेयस□प्रेयस यांची योग्य जाण निर्माण होऊ शकते. ज्ञान संपादन करीत परिवर्तनानूसार विकास करता येणे शक्य होते. आजन्म शिक्षणामुळे आपल्या अस्तित्त्वांचा शोध घेवून त्यानुसार ज्ञान संपादन करता येते. योग्य अभिवृत्ती निर्माण करता येते. आत्मोन्नतीचा मार्ग सापडतो. मनःशांती प्राप्त होते. समस्या निराकरणाचे मार्ग सापडतात. योग्य अभिरूचीची जोपासना करता येते. सहज शिक्षणातून स्वतःच्या अनुभवांतून योग्य शिक्षण होते. आजन्म विद्यार्थी ही संकल्पना व्यक्तीला अहंकारापासून दूर ठेवते व हीच गोष्ट विकासासाठी ख□या अर्थाने उपयुक्त ठरते.

संदर्भ ग्रंथ

१. जगताप□ह.ना.□२००७□ शिक्षणातील नवप्रवाह व नवप्रवर्तने□पुणे ः नूतन प्रकाशन.

२. कदम□चारूदत्त.प□घोटे□सुधाकर ज्य.□१९९३□ शिक्षणातील विचार प्रवाह□नागपूर ः समर्थ प्रकाशन.

३. नानकर□प्र.ल.□शिरोडे□संगिता □२००९□ द्यार्तमान शिक्षणातील विचार प्रवाह□पुणे ः नित्यनूतन प्रकाशन.